سـکیزۆفرینیای عەقڵ....سکیزۆفرینیای زمان ... محەمەد تەها حوسێن

زمان، دووەم نیشانەیە لە دەیان نیشانە لە مرۆڤدا شوناسی کولتووری و نەتەوەیی کەسەکانی پێ دەردەکەوێ، یەکەمیان جل و بەرگ و شێوەی نەخشاندن و سازانیەتی و ئەوەی تریشیان زمانە. یەکەمیان هێمایەکی ماددی بینراوە و دەکرێ کەسانێك بیپۆشن لەو نەتەوەیە نەبن و دووەمیشیان هێمایەکی بەرهەست و ئەبستراکتە و دەکرێ کەسانێك پێی بدوێن کە دیسانەوە سەر بەو نەتەوەیە نەبن.

جلە نەتەوەییەکان لای زۆربەی نەتەوەکان تەنها بونەتە میراتێك لە نێو کەلەپوور و ناوە ناوە کەس و گرووپەکان بۆ ساتگەلێك دەچنەوە ئەو قالبە و وەك وێنەی باوانیان دەردەکەونەوە، ئەمەش ڕەنگە وەك یۆنگ دەڵێ پەیوەست بێ بەو نموونە یەکەمە architype ی لەسەرەتاوە هەموومان لەوەوە ئەم میراتەمان بۆ ماوەتەوە. هەر بۆیە لەمڕۆدا تەنها ئەو نەتەوە و گرووپانە هەمیشە بە جلە نەتەوەییەکانیانەوە دەردەکەون و لێیدانابڕێن کە خۆیان بە پارێزەری کولتوور و کەلەپوور دەزانن و لە ترسی ونبوون یا تاوانەوەیان لە بەرانبەر بژاردە مۆدێرنەکان لە جیاتی ئەوەی عەقڵ بکەنە قەڵغان بە جلوبەرگ خۆیان لە کاریگەریە خودبڕەکان دەپارێزن.

ئەوەی من لێرەدا قسەم لەسەریەتی لایەنە لۆژیکیەکەیە لە شیکردنەوە و ڕاستەوخۆ ئەو ناساندنە دەگرێتەوە کە پەیوەستە بەوانەی سرووشتیانە ئەو هێمایانە دەیانبەنەوە سەر نەتەوە یا گرووپە ئیتنیکیەکانیان و زمانیش وەك دەرکەوتێکی سرووشتی هەروەك چۆمسکی دەڵێ خۆڕسکانە دەرکەوتووە بەڵام لە مرۆڤدا دەرکەوتووە و پەیوەستی بنەمایەکی فیزیۆلۆژی و فسیۆلۆژیشە و لەسەر ئەم ئامادەباشیە سەرهەڵدەدا کە لە ڕووی ژینیتیکیەوە بۆی ساز بووە، مەگەر نا ئەم دیاردە ئینسانیەمان لێ وەدەر نەکەوت.

واز لە جل و بەرگ و پۆشاك دێنم و هەر لەسەر زمان قسە دەکەم، زمان بۆ ئەوە دەرکەوتووە شتی پێ پەیبەرین و بناسین و هۆشمانی پێ دامەزرێنین، بۆ ئەوە دەرکەوتووە مانای پێ بدەینە هەموو ئەو شتانەی لە ناوەوە و دەرەوەی مرۆڤ هەن یا دەبزوون. ژیان هەروەك

فڕۆید دەیووت پێویستی بە "بیر"ێکی بەهێزە، ئەم بیرە لای فڕانکل بووەتە "مانا" بۆ ژیان. تەنها مرۆڤە هەست بە ژیانی خۆی دەکا و دەشزانێ چۆن سەرەتای هەیە ئاوەهاش کۆتایی بە ژیانی دێت، هەر بۆیە ئەو ژیانەی دەیژیێ، ئەگەر بە ماناوە نەیباتە سەر لە خودی ڕەسەنی خۆی دادەبڕێ و تا ماوە بە خودێکی ساختەوە دەگوزەرێنێ.

ماناکان لە زماندا هێما وەردەگرن و دەپارێزرێن و وردە وردە گەشە دەکەن، لە زماندا هزر وەردەگێردرێتە سەر وشە و دەنگ و سیمبولیزە دەبێ. زمان دنیایەکی ترە لە نێو ئەو دنیایەی تیایداین، کە وەك بوونەوەرێکی بیۆلۆژیکی لە دایك دەبین دێینە (دنیای یەکەم) کە ئەم سەرزەمینەیە، کە زمانیش دەگرین دەچینە دنیایەکەی تر و ئەگەر هوشیارانە ڕۆڵی بوونێکی عاقڵانەی تیادا پیادە نەکەین ئەوا ناتوانین ئەم دنیا ئەبستراکتە جوان بسازێنین و بناغە و ڕێساکانیشی بە لەرزێکی ئەولا و ئەملا دەکەن.

لەرزێکیی زمان پەیوەستە بە لەرزێکیی عەقڵەوە، عەقڵی چالاك زمانی چالاك دێنێتە بەرهەم، عەقڵی زیندوو زمانی زیندوو درووست دەکا، عەقڵی بەهێز زمانی بەهێز دێنێتە ئارا و دواتر (هێزی زمان) کولتووری بەهێز لە خۆیدا دەباتە دەرەوەی خۆی و سنوورەکانی فراوان دەکا، هەروەك چۆن زمانەکانی ئینگلیزی و فەرەنسی و ئیسپانی و رووسی و عەرەبی و فارسی و ئەڵمانی و......تا ئەو ئاستەی ئێستایان فراوان بوون.
زۆر جار فراوانبوونی زمان پەیوەست بووە بەو هێز و دەسەڵاتانەی لە داگیرکاریەوە کەوتوونەتەوە، بەڵام خۆ داگیرکاریش ئەگەر جۆرێکی دیاری شەڕانگێزی بووە، ئەوا عەقڵێکی شەڕانگێز و فراوانخواز بەڕێوەیبردووە، مەرجیش نەبووە ئەم ئاستە لە فراوانبوون بە پێوەرە عەقلانیە ئینسانیەکانی ئەم دوادواییە گونجاو بووبن، گرنگ ئەوەیە ئەوەی هەبووە بەشێك بووە لە گەشەی مێژوویی مرۆڤایەتی و لەمڕۆدا پێوەرەکانی هێز و عەقلانیەت بەستراوەی نۆرم و ستانداردی ترن.

لە زمانی کوردی خۆماندا دنیایەك ڕێچکە دەدۆزینەوە دەمانبەنەوە سەر سەرچاوەکانی لاوازی عەقلی کوردی، هەر لە بەڕێوەچوونی کۆمەڵایەتی و کولتووری و سیاسی و ئابووریەوە بگرە لە سەردەمە هەرە کۆنەکان و ئۆرگانیزەبوونە شێ و شەپڕێوەکانەوە، تاوەکو دۆخە ناتێکمە و لەرزۆکەکانی وا بۆ سەدەیەك دەچێ تێیان کەوتووین.
لە مێژووی خۆماندا چون پەرتەوازەیی بە ژیانی فەرهەنگیمانەوە دیاربووە و نەمانتوانیوە بەسەر کۆسپە جوگرافی و تۆپۆگرافیەکان زاڵبین و جەستەیەکی کولتووری لەسەر زەمینێکی بەیەکەوە بەستراو

سازکەین، ئاوەهاش زمانەکەمان لە دۆخی دابڕانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی چەقیوە و نەیتوانیوە لە شێوەیەکی ستانداردی نەتەوەییدا خۆی بە دنیای دەرەوە بناسێنێ.

دەرکەوتنی زمان بەم شێوە نایەکگرتووە لە ئەستۆی خۆی نیە، زمان هەر ئەوەندەی پێکراوە خۆی لە لەناوچوون بپارێزێ و ئەو هێزە سرووشتیەی هەیبووە پاراستوویەتی و ئەوە نەتەوە و ئۆرگانەکانیەتی نەیانتوانیوە بە ئەرکی نەتەوەیی و بەر لەوەش عەقلانی و ئینسانی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی خۆیان هەستن و ئەم توخمە سەرەکیە کە یەکێکە لە مەرجە هەرە سەرەکیەکانی نەتەوەبوون و نیشتمانسازکردن و بە کۆمەڵگە بوون لە خۆیاندا پتەو بکەن بۆ ئەوەی بەو مەرجە هەنگاوی درێژتر نرابان لە پێناو پێکەوەنانی ژیانێکی مانادارتر لە چوارچێوەی قەوارەیەکی سیاسی وەك هەر یەك لەو قەوارانەی ئەمڕۆ لە دنیادا لە چوارچێوەی سیاسی و ئەتنیکی و کۆمەڵگەیی ئاخنراون.
مەرجی زمان لە نێوان سێ مەرجی دیکە بۆ پێکهاتنی گەل و نیشتمان لە هەموویان بە هێزترە و نەتەوە هەبووە تەنها بەو مەرجە توانیویەتی خۆی لە قالبی وڵات بخزێنێ و قەوارە بۆ خۆی درووست بکا و مەرجەکانی تری وەك خاك و مێژووی ئەوەندە پتەو نەبوون.

ئەمانە ڕاستی تاڵی مێژووین و ئەو مانایەش ناگەیەنن کە ئیدی کێشەکە مادام مێژوویە و لە مێژە ڕیشەی داکوتاوە ئیدی هەروا دەمێنێتەوە و ڕووی بەرەو چاکیی نیە. ئەگەر نەتەوە بوونێکی سرووشتی بووە و پەیوەست بووە بە دابەشکاریە کولتووریەکانی دنیا، ئەوا (گەل) بوونێکی دەسکردی مرۆڤە و وەك (ئاڕنست ڕێنان) و (هۆبزباوم) دەڵێن دەکرێ درووست بکرێ. هەر بۆیە نەتوانینی ئێمە تاوەکو ئێستا بۆ ستانداریزە کردنی زمانی خۆمان، ڕیشەکانی لە نەتوانینی عەقڵی کوردی بووە بە درێژایی مێژوو، لە خۆ بە فیدراسیۆنکردن و خۆ ڕێکخستن و مانەوەی بەم شێوە پچڕپچڕەش کەسێتیەکی نەتەوەیی یەکگرتووی خاوەن خەسڵەتی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی و کولتووری ئینسانکردی بۆ نەهێناوینەتە ئارا.

دەرکەوتن لە فۆڕمی کەسێتیەکی تۆکمە لە دیدی (گۆستاف لۆبۆن) دەرکەوتنە وەك جەستە و کولتوور و تۆڕێکی بەهاییی یەکگرتوو کە دواتر لە مێژوودا وەك قەوارەیەکی خاوەن شوناس دەردەکەوێ.
لەوانەیە هیچ سەردەمێك وەك ئەم دۆخەی ئێستا تیایداین سازکردنی ئەم توخم و بنەمایانە سانا نەبووبن، ئەویش بە هۆی کرانەوە ڕیفۆرمیستیە عەقلیەکانی خۆرئاوا و پەرەسەندنی هزری لێبوردەیی و هاتنە ئارای بەها دیموکراسیەکان و پیادەکردنیان لە زۆربەی

شوێنەکانی دنیا. کەمتەر خەمی کاراکتەرە سیاسی و تەنانەت دینی و فەرهەنگیەکانی ئێستا لە مەیداندا هەن بەردەوامی سێبوونە مێژوویەکەی عەقڵی خۆمان درێژە پێدەدەن و پێماندەڵێن ناتوانین لە ژێر کاریگەری وێنە سەرەتاکانی هزر و عەقلی پێشان دەرچین و تا ئێستاش ئەوە هەر ئارچیتایپی یەکەمە کۆنترۆڵی کردووین و بەرماننادات.

سکیزۆفرینیا کێشەیەکی سایکۆلۆژی و عەقڵی عاسێ نیە، هەلومەرجی ساز و لەبار هاوکار دەبن لە هۆربوونەوە و ئارامبوونەوە و هێنانەوە سەر ڕیتمە عەقلانیەکە لە جیاتی مانەوە لەسەر ئاوازی هەڵچوون و ڕەفتارە سۆزاویەکان. سکیزۆفرینیای سایکۆئەتنیکی نەتەوەکەی ئێمە لە نێو زماندا بە ڕوونی دیارە. ئەوە نیە لە جیاتی داڕشتنی زمانێکی ستاندارد بۆ ئەو هەرێمە، هەر شێوەزارە بە شێوەی خۆی دەنووسێ و بە شێوەی خۆی زەمەنی کولتووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی دوکۆمێنتار دەکا؟، ئەوە نیە لە نووسراوە ڕەسمیەکان دوو سێ کەسێتی زمان قسەمان لەگەڵ دەکا و دەماندوێنێنن؟، ئەوە نیە شەڕی دیالێکتەکانیش وەك شەڕی حزب و عەشیرەتەکان چالاکیە دەمارگیریەکانی خۆیان گەیاندۆتە لووتکە و تەنانەت ئەکادیمی و ڕۆشنبیر و نووسەرانیش خەمی پێکەوەنانی کەسێتیەکی ساغیان بۆ زمان نەماوە و خزاونەتەوە باوەشی نەنك و باپیرانیان و فکر و هزر و شیعر و ....تاد بە شێوە زاری ناوچەییی دەنووسن؟، ئەمە سکیزۆفرینیا نەبێ؟ ئەی دەبێ چی بێ؟.

فرە کەسێتی زمانی ئێمە نەخۆشیەکی کولتووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی مەترسیدارە و سنوورە سایکۆلۆژیەکانی سکیزۆفرینیای تێپەڕاندووە و لە عەقڵی کوردیدا خانەخوێی خۆی دیوەتەوە. ڕزگاربوون لەم دۆخە فرە روویە هەر بە بڕیاری ئەم حزب و ئەو حزب و ئەو لایەن و ئەم لایەن نابێ. کێشەکە لە مێشك و شێوازی بیرکردنەوەدایە و ئەمەش هوشیاربوونەوەیەکی ریسکانەی دەوێ، دەمێکە کۆمەڵگە لە ژێر باری هێدمە کارێسیاسی و ئیداریە لەرزۆکەکاندایە و هەر بە هۆش خۆیشی نایەتەوە، پێویستە شێوەی چارەسەر بۆ ڕزگارکردنی زمان وەك هێمای سەرەکی ناسینەوەمان بگێڕدرێ، مەگەر نا بەم لەرزە وەزیر و شێە وەزارەتانە هیچ ناکرێ.